

Kratki pregled upravljanja državnom imovinom 1990.-2016.

Nakon osamostaljenja Republika Hrvatska se našla s velikim portfeljem udjela u trgovačkim društvima i nekretnina u državnom vlasništvu. I danas se sređuje popis vlasništva nad različitim pojavnim oblicima imovine na nivou središnje države iako je još 2001. godine Ured za državnu imovinu donio Pravilnik o očevidniku imovine u vlasništvu Republike Hrvatske. Taj je Očevidnik trebao obuhvaćati samo nekretnine i pokretnine u državnom vlasništvu te s njima povezana prava i obveze. Za zemljište se iskazivala knjigovodstvena vrijednost, dok se za građevine (stanove, garaže i poslovne prostore) iskazivala knjigovodstvena vrijednost i procijenjena vrijednost po ocjeni sudskog vještaka i porezne uprave na određeni datum uz popis pripadajućih dozvola (lokacijske, građevinske i uporabne). Uz to su se u sklopu pokretnina evidentirala prijevozna sredstva, umjetnička djela, uredski namještaj i ostala oprema. U idućih deset godina napravljeno je vrlo malo pomaka pa se u Strategiji upravljanja i raspolaganja imovinom u vlasništvu Republike Hrvatske za razdoblje od 2013.-2017. godine iz 2012. godine opet spominje da nema sveobuhvatnog popisa državne imovine i da su baze podataka o državnoj imovini nesređene i otežavaju transparentno upravljanje državnom imovinom.

Nekretninama i trgovačkim društvima u vlasništvu Republike Hrvatske od početka se upravljalo odvojeno. Za upravljanje nekretninama bio je zadužen Središnji državni ured za upravljanje državnom imovinom od 1992. godine koji je mogao donositi odluke o upravljanju do 100 tisuća kuna. Ovaj je Ured počeo raditi na prvom popisu nekretnina u vlasništvu Republike Hrvatske. Nekoliko je puta mijenjao svoje ime, no uvijek je bio Vladina institucija.

1

Upravljanje nekretninama u vlasništvu Republike Hrvatske

Sve su odluke o upravljanju državnim portfeljem nekretnina vrijednosti veće od 100 tisuća kuna posredno ili neposredno donosile Vlade ili resorni ministri, bez obzira na postojanje formalnih državnih institucija kojima je u opisu poslova bilo i jeste upravljanje državnim portfeljem. Samo neki primjeri takvih odluka su: ovlaštenja Ministarstva obrane za upravljanje stanovima, garažama i poslovnim prostorom u vlasništvu Republike Hrvatske (1992.); brojna rješenja o imenovanju predsjednika i članova komisija za davanje u zakup i prodaju poljoprivrednog zemljišta u vlasništvu pojedinih županija, koje se još nazivaju i komisijama za ustanovljenje služnosti plodouživanja na poljoprivrednom zemljištu u vlasništvu Republike Hrvatske; pojedinačne odluke o prijenosu vlasništva države na lokalnu samoupravu, pojedine ustanove, trgovačka društva i tome slično.

Po okončanju Domovinskog rata riječ „upravljanje“ se počela sve više zamjenjivati riječju prodaja, a tako je ostalo sve do danas. Tako su najprije donesene odluke o prodaji garaža u vlasništvu Republike Hrvatske kojima je upravljalo Ministarstvo obrane, a potom i odluke o prodaji stanova iz portfelja

istog (državnog) ministarstva (1995). Slijedile su odluke o prodaji državnih stanova kojima je upravljalo Ministarstvo unutarnjih poslova (1998.), imenovanje povjerenstva za dodjelu koncesija na korištenje poljoprivrednog zemljišta u vlasništvu Republike Hrvatske, te davanje zemljišta u vlasništvu Republike Hrvatske na korištenje diljem zemlje, odnosno davanje državnog zemljišta u koncesije i prioritetne koncesije pravnim i fizičkim osobama. Nakon dugogodišnje prakse dodjele koncesija i prodaje zemljišta, tek je 2010. godine Odluka Vlade ograničila maksimalnu površinu državnog zemljišta koja se može prodati jednoj pravnoj ili fizičkoj osobi na 200 hektara. U ljeto 2005. godine donesena je Uredba o darovanju stanova i kuća u vlasništvu Republike Hrvatske na područjima posebne državne skrbi hrvatskim braniteljima i članovima obitelji poginulih, zatočenih ili nestalih hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata za što je bilo zaduženo Ministarstvo mora, turizma, prometa i razvitka, pri čemu se darovana nekretnina nije smjela otuđiti najmanje deset godina. 2006. godine Vlada je dala ovlaštenje Ministarstvu poljoprivrede, šumarstva i vodnog gospodarstva za izdvajanje šuma i/ili šumskog zemljišta u vlasništvu Republike Hrvatske iz šumsko-gospodarskog područja Republike Hrvatske i prijenos prava vlasništva na druge pravne i fizičke osobe. U jesen iste godine donesena je Uredba o kriterijima za davanje u zakup šumskog zemljišta u vlasništvu Republike Hrvatske, a procesom rukovodi povjerenstvo imenovano od strane ministra poljoprivrede, šumarstva i vodnog gospodarstva. 2007. godine na snagu stupa Uredba o prodaji poslovnog prostora u vlasništvu Republike Hrvatske, da bi se 2012. godine donijela Odluka o prodaji poslovnih prostora u vlasništvu Republike Hrvatske tadašnjim zakupnicima. Od 2009. godine u dugogodišnji zakup i koncesije daju se ribnjaci u vlasništvu Republike Hrvatske. Za procjenu vrijednosti nekretnina zaduženi su ovlašteni sudski vještaci.

2

Uredba o raspolaganju nekretninama u vlasništvu Republike Hrvatske usvojena je tek 2011. godine i uključivala je prodaju nekretnina za koju je postupak detaljno propisan, razvrgnuće suvlasničke zajednice na nekretninama u vlasništvu Republike Hrvatske i drugih osoba, zamjenu nekretnina u vlasništvu države s nekretninama u vlasništvu drugih osoba, te mogućnost kupnje nekretnina u korist Republike Hrvatske. Niti dva mjeseca nakon toga, u srpnju 2011. godine, donosi se Uredba o osnivanju prava građenja i prava služnosti na nekretninama u vlasništvu Republike Hrvatske, koja propisuje da su načini raspolaganja nekretninama u vlasništvu Republike Hrvatske osnivanje prava građenja i osnivanje prava služnosti. Pravo građenja na građevinskom zemljištu u vlasništvu Republike Hrvatske može se osnovati u svrhu građenja komercijalnih, smještajnih, infrastrukturnih i drugih građevina, za koje se propisima koji uređuju prostorno uređenje formira građevna čestica, i to kada je to određeno Planom upravljanja državnim imovinom. Pravo građenja na nekretninama u vlasništvu Republike Hrvatske osniva se javnim prikupljanjem ponuda, a iznimno neposrednom pogodbom na maksimalni rok od 50 godina. Pravo služnosti provodi se izravnim pregovorima.

Zanimljivo je da ova Uredba vrijedi usporedno s Uredbom o raspolaganju nekretninama u vlasništvu Republike Hrvatske. Krajem listopada 2011. godine Vlada donosi Uredbu o darovanju nekretnina u vlasništvu Republike Hrvatske jedinicama lokalne i područne (regionalne) samouprave i ustanovama čiji je osnivač Republika Hrvatska, odnosno čiji su osnivač jedinice lokalne i područne (regionalne) samouprave u svrhu ostvarenja projekata od gospodarskog ili društvenog značaja te izvršenja obveza Republike Hrvatske (što nije definirano). Opravdanost darovanja nekretnina ocjenjuje Ministarstvo nadležno za zaštitu okoliša, graditeljstva i prostornog uređenja.

Upravljanje državnim udjelima u trgovačkim društvima

Upravljanje trgovačkim društvima u vlasništvu Republike Hrvatske uglavnom se svodi na pretvorbu (pretvaranje društvenog vlasništva u državno) i privatizaciju. Vlasnička transformacija iz državnog u privatno bila je temelj tzv. reformskih procesa kojima se tadašnje plansko gospodarstvo trebalo približiti suvremenoj tržišnoj ekonomiji i slobodi kretanja kapitala sukladno temeljnim ciljevima Europske unije. Tako je „upravljanje“ portfeljem trgovačkih društava išlo u dva smjera, odnosno prema dva krovna zakona. Pretvorba društvenih poduzeća u dionička društva i društva s ograničenom odgovornošću odvijala se sukladno Zakonu o pretvorbi i do dana današnjeg još u potpunosti nije provedena. Osnovna intencija pretvorbe bila je stvaranje „poznatog“ vlasnika jer je „društveno“ vlasništvo u tržišnim ekonomijama nepoznat pojam. To nije i državno vlasništvo koje tržišna gospodarstva dobro poznaju. U pretvorbi su do 50% vrijednosti pretvorenog poduzeća, koristeći zakonske popuste, mogli steći zaposleni i ranije zaposleni u poduzeću, zaposleni u pravnim osobama u vlasništvu Republike Hrvatske i tijelima državne vlasti te punoljetni državljani Republike Hrvatske u dijelu u kojem to nisu ostvarile prethodno navedene osobe, dok se preostali dio izlagao prodaji bez prava na popust. Eventualno neprodani dio dionica, odnosno udjela, prenosio se u određenim omjerima Hrvatskom fondu za privatizaciju i Fondovima mirovinskog i invalidskog osiguranja radnika i poljoprivrednika Hrvatske. U sklopu pretvorbe 2.860 gospodarskih subjekata tzv. društvenog vlasništva ukupne procijenjene vrijednosti temeljnog kapitala u iznosu od 86,4 milijarde kuna, pretvoreno je u prijelazno vlasništvo Republike Hrvatske. Svako se društveno poduzeće moglo pretvoriti u dioničko društvo ili društvo s ograničenom odgovornošću na jedan od četiri sljedeća načina: prodajom poduzeća ili idealnog dijela poduzeća, ulaganjem kapitala u poduzeće, pretvaranjem ulaganja u poduzeće i potraživanja prema poduzeću u ulog, te prijenosom svih dionica, odnosno udjela Republičkom fondu mirovinskog i invalidskog osiguranja radnika Hrvatske ili Hrvatskom fondu za privatizaciju bez naknade. Tijekom procesa pretvorbe evidentirano je više od 704.000 ugovora iz čega je razvidno izravno sudjelovanje velikog broja vlasnika. Broj se vlasnika povećao osobito za vrijeme kuponske privatizacije krajem 1990-ih godina kada su se besplatnom dodjelom kupona, odnosno prava na kupnju dionica pokušali riješiti brojni socijalni i gospodarski problemi, poput: pomoći invalidima, braniteljima i prognanicima iz Domovinskog rata, pomoći financiranju obnove porušenih područja, stvaranja portfelja mirovinskih fondova, smanjenja javnog

duga privatizacijom, i tome slično. Vlasnička struktura isprva je bila vrlo disperzirana da bi potom uslijedili trendovi okrupnjavanja vlasničkih udjela, osobito u velikim trgovačkim društvima, koji traju još i danas.

Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o privatizaciji iz 2000. godine propisano je da portfelj Republike Hrvatske, tj. državni portfelj, čine dionice i poslovni udjeli čiji su imatelji, pored Hrvatskog fonda za privatizaciju (HFP-a), i Državna agencija za osiguranje štednih uloga i sanaciju banaka (DAB), Hrvatski zavod za mirovinsko osiguranje (HZMO), Hrvatski zavod za zdravstveno osiguranje (HZZO), te ustanove i trgovačka društva čiji je vlasnik, odnosno osnivač Republika Hrvatska. Slijedom navedenog zakona, HFP je sklopio ugovore o gospodarenju dionicama i poslovnim udjelima s imateljima dionica i to: DAB, HZMO, HZZO, Hrvatske šume d.d., Hrvatske vode, Croatia Airlines d.d., Hrvatske ceste d.o.o., Croatia osiguranje d.d., Hrvatska banka za obnovu i razvoj, Hrvatske željeznice d.o.o., INA d.d., Hrvatska elektroprivreda d.d. i Hrvatska pošta d.d. Osnovni kriterij odabira modela privatizacije je postotak državnog portfelja u temeljnom kapitalu i gospodarsko značenje pravne osobe koja se privatizira. Sukladno Zakonu o privatizaciji, osnovni modeli prodaje dionica, udjela stvari i prava su bili: model prodaje na javnoj dražbi (putem burze) i model prodaje javnim prikupljanjem ponuda. Osim putem osnovnih modela prodaje i privatizacije, važno je napomenuti da se državni portfelj smanjivao i kuponskom privatizacijom, financijskom konsolidacijom, restrukturiranjem i sanacijom, stečajem te likvidacijom nekih društava iz državnog portfelja.

4

Zakon o upravljanju državnom imovinom iz 2011. godine zamijenio je, točnije, preuzeo, odredbe tadašnjih Zakona o pretvorbi i Zakona o privatizaciji. Njime je osnovana Agencija za upravljanje državnom imovinom i obvezama kao pravni sljednik Hrvatskog fonda za privatizaciju i Središnjeg državnog ureda za upravljanje državnom imovinom. Fokus Zakona o upravljanju državnom imovinom i dalje je prodaja, pri čemu spomenuti zakon poznaje ukupno sedam načina prodaje državnih udjela u poduzećima, od kojih se prakticiraju tri: javno nadmetanje (javna dražba), javno prikupljanje ponuda i ponuda dionica na uređenom tržištu kapitala. Agencija za upravljanje državnom imovinom i obvezama kao središnja institucija koja je trebala upravljati ukupnim portfeljem državne imovine nije postojala dugo. Njezin je direktor mogao donositi odluke o upravljanju državnom imovinom vrijednosti do 1 milijun kuna, a upravni odbor odluke o upravljanju vrijednosti do 100 milijuna kuna. Veći iznosi bili su predmet izravne odluke Vlade. Agencija je ukinuta već nakon 2,5 godine u rujnu 2013. godine kada je podijeljena na Centar za restrukturiranje i prodaju (CERP) i Državni ured za upravljanje državnom imovinom pod izravnom kontrolom Vlade. Osnovna zadaća Centra za restrukturiranje i prodaju je upravljanje dionicama i poslovnim udjelima u trgovačkim društvima čiji je imatelj Republika Hrvatska, a koja nisu utvrđena kao društva od strateškog i posebnog interesa za Republiku Hrvatsku, te dionicama i poslovnim udjelima u trgovačkim društvima čiji su imatelji Hrvatski zavod za mirovinsko osiguranje i Državna agencija za osiguranje štednih uloga i sanaciju

banaka za dionice i poslovne udjele u trgovačkim društvima koje je stekla u postupku sanacije i privatizacije banaka, osim onih trgovačkih društava čije je upravljanje i raspolaganje uređeno posebnim zakonom kao i restrukturiranje trgovačkih društava i drugih pravnih osoba koje nisu od strateškog i posebnog interesa za Republiku Hrvatsku.

Na temelju obavljene revizije pretvorbe i privatizacije u Strategiji upravljanja i raspolaganja državnom imovinom u vlasništvu Republike Hrvatske za razdoblje od 2013.-2017. godine u službenom glasilu Republike Hrvatske – Narodnim novinama objavljeni su dokazani štetni učinci privatizacije poput: smanjene vrijednosti kapitala analiziranih društava, smanjenog ukupnog broja zaposlenih, povećanog broja društava nad kojima je otvoren stečajni postupak, dijela društava koja nisu ostvarila svoje razvojne programe, prodaja ostaje i dalje dominantna odrednica namijenjena za udjele u trgovačkim društvima.

15. ožujka 2013. godine u vlasništvu Republike Hrvatske bilo je 555 trgovačkih društava s do 49,99% vlasništva, 61 trgovačko društvo iznad 50% vlasništva i 15 trgovačkih društava koja nisu obavljala poslovnu aktivnost. Konsenzus je bio da država mora prodati manjinske udjele u trgovačkim društvima, iz različitih razloga od toga da se država može više posvetiti upravljanju većinskim udjelima u trgovačkim društvima do toga da su to društva koja nisu od strateškog i posebnog interesa za Republiku Hrvatsku koja i tako trebaju poslovati na tržištu. Upitno je koliko je pri tome cijena bila važna jer su se udjeli u trgovačkim društvima prodavali unatoč eroziji tržišne kapitalizacije svih društava čije su dionice bile uvrštene na uređenom tržištu kapitala u Hrvatskoj od 2008. godine nadalje.

Usporedno s procesima donošenja odluka o prodaji mahom manjinskih udjela, kojima nerijetko prethodi povećanje temeljnog kapitala od strane većinskog vlasnika – države (primjerice Luka Ploče), događale su se i neke, nikada do kraja provedene, novosti na području kulture korporativnog upravljanja u trgovačkim društvima od (posebnog) državnog interesa.

Prva je Uredba o načinu provedbe javnog natječaja i uvjetima za članove nadzornih, odnosno upravnih odbora trgovačkih društava u kojima Republika Hrvatska ima dionice ili udjele usvojena u kolovozu 2010. godine, dakle u vrijeme velike recesije uzrokovane krizom realnog sektora, koja je i u domaćim krugovima više poznata kao svjetska financijska kriza. Ovom su Uredbom propisani kriteriji izbora članova nadzornih i upravnih odbora. Praksa javnih natječaja ukinuta je već 2012. godine kada je Državni ured za upravljanje državnom imovinom postao zadužen za predlaganje članova nadzornih i upravnih odbora, odnosno uprava društava Vladi Republike Hrvatske koja donosi konačnu odluku o njihovom imenovanju. 2015. godine prijedlog kandidata članova nadzornih i upravnih odbora, odnosno uprava prepušta se resornim ministarstvima, koja o tome izvješćuju Državni ured za upravljanje državnom imovinom. Potonji je na kandidature dužan dati svoje mišljenje i uputiti

prijedlog imenovanja Vladi Republike Hrvatske. Početkom 2016. godine Odluka o izboru članova nadzornih, odnosno upravnih odbora trgovačkih društava u kojima država ima udjele mijenja se čak dva puta. U travnju 2016. uvodi se, između ostalog, uvjet od deset godina radnog iskustva na rukovodećem položaju za članove nadzornih (upravnih) odbora koji ostvaruju prihod veći od 750 milijuna kuna, ali se ne precizira o kakvom je rukovodećem položaju riječ, već se samo traži potvrda poslodavca o obnašanju rukovodećeg položaja. Za predlaganje članova nadzornih i upravnih odbora zaduženi su: resorni ministri (ministarstva), Državni ured za upravljanje državnom imovinom, Povjerenstvo Vlade Republike Hrvatske za upravljanje strateškim trgovačkim društvima i na kraju sama Vlada Republike Hrvatske. Dakle, proširuje se broj instanci koje se moraju složiti s odabirom predloženog kandidata.

Usporedo sa spomenutim odlukama i uredbama Vlade na snazi je od 2010. godine Kodeks korporativnog upravljanja trgovačkim društvima u kojima Republika Hrvatska ima dionice ili udjele čija su temeljna načela: zakonitost, transparentnost i javnost poslovanja, segregacija uprave i nadzornog odbora, odnosno izvršnih i neizvršnih direktora, sprječavanje sukoba interesa, učinkovitiji unutarnji nadzor, jačanje osobne odgovornost i društveno odgovorno poslovanje. Prema spomenutom Kodeksu većina članova nadzornih odbora moraju biti nezavisni članovi, a članovi uprava trebali su biti birani isključivo javnim natječajem. Praksa izbora članova uprava javnim natječajem uvedena je u jesen 2015. godine, kada je usvojena Uredba o kriterijima za provedbu javnog natječaja za imenovanje predsjednika i članova uprava trgovačkih društava i drugih pravnih osoba od strateškog i posebnog interesa za Republiku Hrvatsku. Ovom se Uredbom odabir članova uprava povjerava specijaliziranim agencijama za zapošljavanje koje bira Državni ured za upravljanje državnom imovinom. U javnosti, međutim, nema odjeka o učinku Uredbe na promjenu struktura članova uprava i posljedično rezultate poslovanja. Najvjerojatniji razlog je što javnih natječaja za odabir rukovodećih kadrova u trgovačkim društvima u kojima država ima dionice ili udjele dosada nije ni bilo.

6

Prvu Strategiju upravljanja i raspolaganja imovinom u vlasništvu Republike Hrvatske za razdoblje od 2013.- do 2017. godine donio Hrvatski sabor krajem 2012. godine na prijedlog Vlade. Strategija po prvi puta navodi ciljeve aktivne vlasničke politike, dugoročni interes građana kao vlasnika državne imovine, te brojne probleme koji postoje u samoj evidenciji i upravljanju državnom imovinom. Dobro se je podsjetiti nekih odredbi koje u njoj pišu.

Ulomci iz Strategije upravljanja i raspolaganja imovinom u vlasništvu Republike Hrvatske

Cilj Strategije bio je „osigurati dugoročno učinkovito i transparentno upravljanje i raspolaganje imovinom Republike Hrvatske čija je održivost važna za život i rad postojećih i budućih naraštaja.

Istodobno, cilj je Strategije osigurati da imovina Republike Hrvatske bude u službi gospodarskog i

rasta te zaštite nacionalnih interesa“... „Vlasništvo države osigurava kontrolu nad prirodnim bogatstvima, kulturnom i drugom baštinom, važnim trgovačkim društvima i drugim resursima u vlasništvu Republike Hrvatske, kao i prihode koji se mogu koristiti za opće dobro. Vlasništvo države je važan instrument postizanja strateških razvojnih ciljeva vezanih za regionalnu prometnu, kulturnu i zdravstvenu politiku, kao i za druge razvojne politike Republike Hrvatske“.

„U ovoj Strategiji, upravljanje i raspolaganje imovinom Republike Hrvatske podrazumijeva i centralizaciju vlasništva i upravljanja, te decentralizaciju korištenja“... U Strategiji se navodi da se: „u prethodnim razdobljima, upravljanje imovinom Republike Hrvatske uglavnom svodilo na pretvorbu trgovačkih društava u društvenom vlasništvu, privatizaciju, dodjelu koncesija, darovanja nekretnina lokalnoj samoupravi, a vrlo malo ili gotovo nikako nije uključivalo brigu i aktivnosti za sve ostale oblike imovine Republike Hrvatske. Stoga ovaj dokument pokušava obuhvatiti i druge pojavne oblike imovine Republike Hrvatske, posebno one koji s razvojem tehnologije imaju sve veće značenje. Uvažavajući gospodarske i razvojne interese države, odredit će se prema svakom pojedinom obliku imovine Republike Hrvatske. Određenje će se obaviti sukladno gospodarskim i razvojnim interesima Republike Hrvatske, posebno ocjenjujući, uz ostalo, i ekonomske koristi koje država može imati od korištenja imovine. **Procjena potencijala imovine Republike Hrvatske mora se zasnivati na snimanju, popisu i ocjeni realnog stanja.** To snimanje realnog stanja, kao i elementarno popisivanje imovine, nikada nije dosljedno i cjelovito napravljeno. Izrada evidencija imovine je početak, a ocjena njenog razvojnog potencijala i procjena vrijednosti je aktivnost koja će uključiti sve korisnike imovine Republike Hrvatske. Predmetna Strategija pomoći će upravama trgovačkih društava u vlasništvu Republike Hrvatske u njihovom poslovanju definiranjem obaveza i očekivanja države kao vlasnika, pri čemu se naglašava očekivani doprinos trgovačkih društava društvenom razvoju. **Kao dioničar ili član, država će doprinositi dugoročnom rastu i razvoju trgovačkih društava u kojima ima dionice/udjele. Taj zahtjev traži aktivnu vlasničku politiku u kojoj su jasno definirana očekivanja naspram vlastitih društava, ali i obaveze države prema tim trgovačkim društvima. Novi javni menadžment, odnosno upravljanje trgovačkim društvima, podrazumijeva odnos prema građanima Republike Hrvatske kao dioničarima u najširem smislu, te će donijeti velike promjene u načinu rukovođenju trgovačkim društvima u vlasništvu Republike Hrvatske.“**

U Strategiji se nadalje navodi i sljedeće: „U uvjetima stalnog rasta javne potrošnje i procesa globalizacije koji nameće prihvaćanje međunarodno priznatih standarda gospodarenja, pojavila se potreba reforme javnog sektora u smislu izgradnje novog sustava odgovornosti i prihvaćanja prakse mjerenja uspješnosti specifičnog poslovanja javnog sektora. Zadatak koji država ima, a odnosi se na optimalnu opskrbu javnim dobrima, traži od državne financijske statistike i javnog sektora osiguranje potrebnih informacija koje bi bile temelj za donošenje dugoročnih odluka i omogućile optimalnu alokaciju resursa. Proces donošenja odluka o javnim dobrima i njihovom financiranju zasniva se

također na odnosu između informacija o preferencijama stanovnika i odlukama države, što iziskuje transparentnost podataka o troškovima i koristima. Sukladno tome, uvođenje kriterija i pokazatelja učinkovitosti i načela dobrog upravljanja u javnom sektoru može i treba povećati odgovornost javnoga menadžmenta za sustavno i učinkovito upravljanje javnim resursima te s time povezano pružanje javnih usluga. **Bitna je pretpostavka i ujedno važan preduvjet realizacije Strategije, dogradnja pravnog sustava donošenjem zakona i drugih podzakonskih akata kojima će se dodatno urediti različiti i brojni pojavi oblici imovine Republike Hrvatske.** Provedbom sustava procjene učinaka ovih propisa kao i drugim analizama, moguć je značajan doprinos kvaliteti predmetne pravne regulative.“

U Strategiji se eksplicitno navodi da „važeci Zakon o upravljanju državnom imovinom nije obuhvatio sve oblike imovine u vlasništvu Republike Hrvatske, nego je uredio raspolaganje i upravljanja oblicima koji nisu uređeni posebnim propisima, odnosno isključena je imovina koja je uređena posebnim propisima i ona imovina kojom upravljaju ustanove i posebna trgovačka društva ili neko državno tijelo. Pored toga, nije izgrađen kvalitetan sustav integralnog upravljanja imovinom Republike Hrvatske. Stoga je uspostava i izgradnja takvog sustava jedan od temeljnih srednjoročnih ciljeva kojem će se posvetiti posebna pažnja. Taj proces traži znanja i strpljivost u ostvarivanju ciljeva i ostvariv je u dužem razdoblju.“ Strategijom se priznaje da se: „u vrijeme pretvorbe i privatizacije nije posvećivalo dovoljno pažnje svim oblicima imovine u vlasništvu Republike Hrvatske. Rezultati privatizacije, a još više loši rezultati poslovanja dijela privatiziranih trgovačkih društava, često nisu ostvarili očekivanja građana i unosili su sumnju u pretvorbu i privatizaciju. Time su usporeni reformski procesi hrvatskoga gospodarstva. **U praksi se nametala teza da je država kao vlasnik uvijek loš gospodar, a u skladu s tim poticala se rasprodaja imovine. Promjena društveno ekonomskog odnosa, izražena u prelasku iz društvenoga na privatno vlasništvo, kroz pretvorbu, a potom i privatizaciju, obavljena je u velikom broju slučajeva vrlo formalno.** Osnovni cilj da se time ostvari brži ekonomski razvoj i učinkovitije poslovanje, nije ostvaren. Ideja da se špekuliranjem imovinom zarađuje, dovela je, uz ostale razloge, do zanemarivanja osnovnoga postulata da se tek radom (rezultatima poslovanja, poduzetništvom itd.) stvara nova vrijednost. **Potrebno je naglasiti da se prijelaz iz društvenoga vlasništva u privatno, najvećim dijelom odvijao deklaratorno, a u biti je nastavljeno s praksom i mentalitetom kakvi su prevladavali u upravljanju društvenom imovinom u doba socijalističkoga društvenog uređenja.** Stoga veliki potencijal imovine u vlasništvu Republike Hrvatske neće doći do izražaja sam po sebi, već tek uz stvaralaštvo, znanje, organizaciju, poduzetnički pristup, te realizaciju na tržištu, u uvjetima konkurencije. Tek jedan manji dio imovine u vlasništvu Republike Hrvatske upotrebljavat će se u uvjetima netržišne konkurencije i te djelatnosti država će posebno regulirati.“ **Država po prvi puta priznaje da kada se vlasnik ponaša odgovorno i provodi aktivnu vlasničku politiku nema razlike tko je vlasnik imovine. „Prema dostupnim informacijama, dio razvijenih zemalja iz okruženja Republike Hrvatske uspješno gospodari svojom imovinom na**

principima „ekonomske koristi“, stvarajući dobit i ostvarujući zadovoljavajuću zaposlenost. Iz suvremenih ekonomskih kretanja, po svemu sudeći, za uspjeh upravljanja imovinom u suvremenoj ekonomiji nije presudan tip vlasništva već kvaliteta upravljanja istom.“ ... „Država treba postupati kao dobar gospodar i najprije znati što sve ima, u kakvom je to stanju, koliko vrijedi (ne samo u novcu), koji su troškovi a koja korist, da bi se imovina mogla efikasno koristiti. Da bi se to ostvarilo, potrebno je osigurati stručne, tehničke, kadrovske i organizacijske uvjete. Nadalje, država se mora organizirati na potpuno novi način za upravljanje imovinom, te kao uspješan gospodar sama poduzimati radnje i poslove s jasnim nacionalnim i ekonomskim ciljem, a ne te poslove prepustiti drugima ili okolnostima.“ ... „Državna tijela nadležna za upravljanje imovinom Republike Hrvatske, trebaju rastereti Vladu od donošenja velikoga broja vlasničkih odluka, te organizirati efikasnije upravljanje i raspolaganje imovinom u vlasništvu Republike Hrvatske.“

Strategijom upravljanja i raspolaganja imovinom u vlasništvu Republike Hrvatske za razdoblje od 2013.- do 2017. godine navodi se točno 36 (trideset i šest) različitih zakona kojima se uređuje upravljanje državnom imovinom u vlasništvu Republike Hrvatske, a popis javnih oblika imovine sveden je na 35 (trideset i pet) pri čemu je redni broj trideset i šest dopušta da javnih oblika imovine ima i više, poput primjerice parkova prirode ili biljnih vrsta koji nisu stavljeni na popis. Ono što je novost i dosada nikada prije nije bilo definirano je, između ostalog, uključivanje infrastrukture i podzemnih bogatstava u pojavne oblike državne imovine poput pomorskog dobra, luka i marina, epikontinentalnog pojasa, ležišta nafte, prirodnog plina i mineralnih sirovina, cesta, voda, vojne imovine, elektroničke komunikacijske infrastrukture i druge povezane opreme, te prava potraživanja od davanja nekretnina u vlasništvu države na korištenje pravnim i fizičkim osobama.

Strategijom se priznalo da u Hrvatskoj postoje institucionalni problemi upravljanja državnom financijskom imovinom. Tako se, doduše uz odsustvo bilo kakve posljedične odgovornosti, priznaje da je Nadzorni odbor Hrvatskog fonda za privatizaciju bio dužan Saboru jedanput u godini podnijeti izvješće o radu. No, „nadzorni odbor hrvatskog fonda za privatizaciju punih 13 godina nije Saboru podnosio izvješća o radu. Od 1998. Nadzorni odbor nije se redovito sastajao ni održavao sjednice. Od siječnja 2008. do srpnja 2010. godine Nadzorni odbor čak nije ni imenovan. Tek 9. srpnja 2010. (2,5 godine nakon konstituiranja šestog saziva) Sabor je donio Odluku o imenovanju novih članova. Novi Nadzorni odbor održao je tri sjednice u pola godine. Posljednja sjednica Nadzornog odbora održana je 9. ožujka 2010., tri tjedna prije zakonskog roka o prestanku rada hrvatskog fonda za privatizaciju i početku rada Agencije za upravljanje državnom imovinom.“

Najnoviji događaji vezani uz upravljanje državnom imovinom

Upravljanje državnom imovinom u Republici Hrvatskoj nikada nije zaživjelo u pravom smislu te riječi, a sinonim za upravljanje državnom imovinom i dalje je raspolaganje državnom imovinom, odnosno

njezina prodaja koja se povjerava jednoj ili više državnih institucija. U tome nije pomoglo ni donošenje Strategije o upravljanju državnom imovinom za razdoblje od 2013.-2017. godine. Unatoč štetnim procesima privatizacije, dokazanim negativnim nalazima revizije pretvorbe i privatizacije, brojnim sudskim i izvansudskim postupcima koji se godinama vuku i iscrpljuju administrativne kapacitete javnog menadžmenta, te potpisanim ugovorima koji ne osiguravaju uvećanje vrijednosti poduzeća i dugoročne koristi stvarnim dioničarima državnih poduzeća – građanima, i za koje odgovorni nikada nisu odgovarali, krovna strategija svih političkih opcija ostaje prodaja imovine. U vezi upravljanja državnom imovinom nije nimalo teško naći koliziju između odluka i uredbi Vlade, Strategije upravljanja državnom imovinom, Kodeksa korporativnog upravljanja trgovačkim društvima u kojima Republika Hrvatska ima dionice ili udjele koji slijedi dobru praksu korporativnog upravljanja državnim tvrtkama zemalja OECD-a.

Država se godinama pokušava odrediti prema strateškom značaju trgovačkih društava u svom portfelju. Tako je prva Odluka o popisu pravnih osoba od posebnog državnog interesa donesena 2004. godine i na njoj se nalazilo 210 trgovačkih društava, odnosno kasnijim uključenjem Brodarskog instituta iste godine 211 trgovačkih društava. Već je 2009. godine portfelj društava od posebnog državnog interesa smanjen na 66. 2010. godine lista društava od posebnog državnog interesa uključuje 63 trgovačka društva, 97 ustanova i pet izvanproračunskih fondova. 2014. godine popis pravnih osoba od posebnog državnog interesa je proširen za još pet „zaboravljenih“ društava poput Sunčanog Hvara, Bina Istre, Autoceste Zagreb-Macelj, Jadranbroda i Apisa IT. Na listu ustanova od posebnog državnog interesa stavljene su bolnice i klinike, te znanstvenoistraživački instituti, dok je u izvanproračunske fondove dodan Centar za restrukturiranje i prodaju nastao diobom Agencije za upravljanje državnom imovinom i obvezama na Centar za restrukturiranje i prodaju i Državni ured za upravljanje državnom imovinom. Odluke o pravnim osobama od posebnog državnog interesa mijenjane su još dva puta 2015. godine. Ovaj je popis telefonskom sjednicom Vlade (ne i Sabora) 11. svibnja 2016. godine dodatno smanjen za osam trgovačkih društava.

Neki kriteriji svrstavanja i isključenja društava i ustanova na listu pravnih osoba od posebnog državnog interesa izneseni su u Strategiji upravljanja državnom imovinom od 2013.-2017. godine. Strategija definira „strateška društva kao ona koja svoje prihode ostvaruju na temelju dodijeljenih javnih ovlasti u kojima država sudjeluje u određivanju cijene proizvoda i usluga su ona u kojima država kao dioničar ili udjelničar, osim gospodarskih, ostvaruje i strateške ciljeve: zakonsko i učinkovito ostvarivanje prenesenih javnih ovlasti, sigurnost, osiguranje zdravlja, važne infrastrukture, neometane opskrbe stanovništva i poslovnih subjekata, te osiguranje gospodarskih službi u interesu građana i države“. Nadalje, „u tu grupu spadaju društva koja isporučuju robe i usluge svim građanima. Država, putem resornog ministarstva zbog jednakopravnog pristupa i veće ekonomske učinkovitosti, regulira samostalno i putem agencija, uvjete njihova poslovanja, dodjeljuje koncesije,

10

te regulira cijene i druge uvjete poslovanja.“ Takvih društava je ukupno 27. Strategija definira i društva od razvojnog značaja u kojima Republika Hrvatska ima većinski dio iako nisu precizirani kriteriji temeljem kojih se određuje razvojni značaj. Takvih je društava također 27. Uz to Strategija prepoznaje i društva koja kotiraju na uređenom tržištu kapitala (njih sedam), trgovačka društva u kojima država ima udjel veći od 25% (86 društava) i društva u kojima država ima udjel manji od 25% (ukupno 507 društava).

U najnovijoj Odluci Vlade o pravnim osobama od posebnog državnog interesa s popisa pravnih osoba od posebnog državnog interesa su izuzeti:

- ACI, Croatia Airlines, Luka Rijeka, Croatia banka, Petrokemija, Croatia osiguranje (s liste društava od razvojnog značaja u kojima Republika Hrvatska ima većinski udio) te
- Končar elektroindustrija i Podravka (s liste trgovačkih društava čije dionice kotiraju na uređenom tržištu kapitala).

Listi trgovačkih društava u kojima država ima manje od 50% vlasničkog udjela dodana je Zračna luka Mali Lošinj, u kojoj je država ranije imala vlasnički udjel manji od 25%.

Odlukom Vlade o isključenju osam trgovačkih društava s liste društava od posebnog državnog interesa postoji opravdana bojazan da se i dalje kratkoročni ciljevi upravljanja državnom imovinom pretpostavljaju dugoročnima. Pri tome se može nazreti samo jedan izvjestan kratkoročni cilj – smanjenje javnog duga, točnije isključivo kamata na javni dug jer je to zadano u Nacionalnom programu reformi za 2016. godinu koji je prihvatila i Europska komisija.

Vijeće Europske komisije 14. srpnja 2015. godine donijelo je, između ostalih, i sljedeću preporuku za Hrvatsku: „povećati transparentnost i odgovornost u sektoru javnih poduzeća, osobito u pogledu imenovanja na upravne funkcije i s tim povezanih stručnih zahtjeva. Ubrzati uvrštenje na burzu manjinskih paketa dionica javnih trgovačkih društava i privatizaciju“. Međutim, same preporuke Europske komisije sadrže i veliki prostor slobode u kreiranju politike upravljanja trgovačkim društvima u državnom vlasništvu. One naglašavaju transparentnost i odgovornost u upravljanju, koje Hrvatska ima pretežno forme radi. Ubrzavanje uvrštenja na burzu manjinskih paketa dionica ne znači prodati preostale dionice u vlasništvu Republike Hrvatske pošto-poto s ciljem prodaje u određenom roku, jer je „fer“ vrijednost imovine od izbijanja globalne financijske krize itekako diskutabilan pojam. Isto tako, ubrzavanje privatizacije ne znači privatizaciju pod svaku cijenu, već privatizaciju koja će, na temelju održive analize i dobro strukturiranog ugovora, donijeti bolje financijske i ekonomske učinke od onih koje bi tvrtka uz uvjet transparentnog i odgovornog upravljanja ostvarivala u slučaju zadržavanja vlasničkog udjela države.

Obveze prema Europskoj komisiji često postaju izgovor za provođenje brzinskih odluka koje nisu u skladu ni sa Strategijom upravljanja i raspolaganja državnom imovinom niti s odredbama Kodeksa korporativnog upravljanja. Potonje eksplicitno odvajaju vlasništvo od upravljanja i nalažu imenovanje većine neovisnih članova nadzornih odbora, ali nikada nisu provedene u praksi. Štoviše, prije praktične primjene odredbi Kodeksa korporativnog upravljanja donose se s aspekta javnosti nedovoljno transparentne odluke o strateškom i nestrateškom državnom interesu bez javno objavljenih analitičkih podloga za odlučivanje. Takva Odluka je uz to donesena prije analize poslovanja 54 trgovačka društva u državnom vlasništvu koju je naručio Državni ured za upravljanje državnom imovinom i koja bi trebala definirati i odvojiti strateška od nestrateških trgovačkih društava u državnom vlasništvu.

Prema podacima iz 2011. godine navedenim u Strategiji upravljanja i raspolaganja državnom imovinom u vlasništvu Republike Hrvatske u razdoblju od 2013.-2017. godine, 85 društava u državnom vlasništvu ostvarivalo je 56 milijardi kuna prihoda. U Izvješću o provedbi Plana upravljanja državnom imovinom u vlasništvu Republike Hrvatske za 2015. godinu nema podataka o ostvarenim prihodima i dobiti (gubitku), već samo o iznosu temeljnog kapitala, direktnom ili indirektnom postotku vlasništva Republike Hrvatske u trgovačkim društvima. No, u Godišnjem izvještaju o poslovanju strateških trgovačkih društava i trgovačkih društava od posebnog interesa za Republiku Hrvatsku za 2014. godinu strateška društva i društva od posebnog interesa ostvarila su gotovo 37 milijardi kuna prihoda, a zajedno s društvima u manjinskom vlasništvu države ukupno 71 milijardu kuna prihoda. Pri tome je 19 društava od strateškog značaja ostvarilo dobit od 3,8 milijardi kuna, trgovačka društva od posebnog interesa su završila godinu s oko milijardu kuna gubitka, a društva od posebnog interesa u kojima država ima manje od 50% vlasništva i koja kotiraju na burzi sa oko 2,5 milijardi kuna gubitka. Riječ je o ukupno 49 trgovačkih društava. Nedavno objavljen popis Državnog ureda za upravljanje državnom imovinom sadrži 54 trgovačka društva u državnom vlasništvu, čije se poslovanje treba analizirati u roku od mjesec dana i odrediti se o njihovom (ne)strateškom značaju. Upitno je može li tako brzinski provedena analiza odgovoriti na brojna pitanja o sadašnjem poslovanju trgovačkih društava, budućim perspektivama poslovanja takvih društava, broju, kvalifikacijskoj i starosnoj strukturi zaposlenih, realnosti planova poslovanja i njihovoj dosadašnjoj realizaciji, kvaliteti rada uprava i nadzornih odbora u takvim društvima i njihovoj odgovornosti za poslovanje društava, potrebi restrukturiranja društava, iznosu prihoda koji takva društva godišnje s raznih osnova donose u ili oduzimaju iz Državnog proračuna, samostalnom ili ovisnom poslovanju takvih društava na tržištu, vezanosti poslovanja uz državu ili pravne osobe u državnom vlasništvu, socijalnom interesu, lokalnom, regionalnom ili nacionalnom značaju takvih društava i da se dalje ne nabraja. Dovoljno je reći da se u portfelju predmetnih trgovačkih društava nalaze prirodni ili regulirani monopoli, društva koja raspolažu drugom infrastrukturnom imovinom ili imovinom od značaja za Republiku Hrvatsku koja se nalazi u njihovim bilancama bilo kao vlasništvo ili kao pravo

upravljanja temeljem koncesije, prava građenja ili ostalih prava. To su društva slična onima koja su druge razvijene i tržišno orijentirane europske zemlje odredile kao strateška zbog njihovog značaja za gospodarstvo određenim resursima ili značaja za razvoj lokalne zajednice u kojoj posluju. Trenutno se doima da se jedino državna imovina koja je zagarantirana Ustavom kao imovina od nacionalnog interesa (iako se i Ustav može mijenjati) neće naći na nekoj nabrzinu skrojenoj listi za moguću prodaju sukladno prethodno iskazanom interesu nekog investitora, pa bio on i „domaći“ mirovinski fond. U dodatku na to, periodičnu analizu poslovanja trgovačkih društava u vlasništvu Republike Hrvatske provodi i Državna revizija čiji nalazi jako dobro ukazuju na veliki prostor poboljšanja upravljanja trgovačkim društvima u vlasništvu građana Republike Hrvatske. Ako su Strategija upravljanja državnom imovinom i Kodeks korporativnog upravljanja društvima u vlasništvu Republike Hrvatske doneseni forme radi, onda se nisu trebali ni donositi.

Primjerice, na temelju kojeg je kriterija određeno da društvo Luka Rijeka nije društvo od strateškog, posebnog ili razvojnog interesa za Republiku Hrvatsku? I zašto se društvima od posebnog i razvojnog značaja ne želi upravljati, već se ona moraju prodati? Luci Rijeka je nedavno povećan temeljni kapital na način da je smanjen državni udjel (očito ispod strateškog praga da više ne bude državi interesantan). Luka Rijeka je, iako suočena s konkurentskom utakmicom susjedne luke Koper i Luke Trst danas jako dobro povezana (državnom) autocestom s ostatkom Europe, a već godinama se planira i izgradnja nizinske pruge Zagreb-Rijeka (o državnom trošku ili EU trošku). Ugovor o izradi nacionalnog plana razvoja luka od osobitog (međunarodnog) gospodarskog interesa za Republiku Hrvatsku nedavno je naručilo Ministarstvo pomorstva, prometa i infrastrukture. No, je li uopće važno što će ona pokazati kada se luke i bez toga izuzimaju s liste društava od posebnog državnog interesa?!

Čak su i razvijena tržišno orijentirana gospodarstva najrazvijenijih zemalja svijeta priznala značaj određenih (ne)strateških trgovačkih društava, a ne samo prirodnih resursa kojima upravljaju, za gospodarski razvoj i sigurnost svojih zemalja. Tako su privatizirane američke zračne luke nacionalizirane nakon zračnih napada 11. rujna 2001. godine radi sigurnosnih razloga, a Velika Britanija u svoje vlasništvo vraća željeznice. Grčka je pod pritiskom golemog javnog duga prodala svoju najveću luku Pireus kineskoj državnoj tvrtki. Zašto kineska državna tvrtka može, a grčka državna tvrtka ne može dobro upravljati lukom, vjerojatno je pitanje na koje nitko nema odgovor.

Odluke, uredbe, zakoni i drugi regulatorni akti kojima se regulira upravljanje državnom imovinom godinama mijenjaju i dopunjuju jedni druge, međusobno su kontradiktorni i predstavljaju odraz ili neznanja i nepoznavanja problematike, ili slijeđenja političkih i inih interesa koje javnost može samo naslućivati. Sama činjenica da se u mjesec dana pokušava analizirati ono što se analizira godinama i unaprijed određena konačna svota od 200 milijuna eura za smanjenje proračunskog deficita prodajom društava zainteresiranim stranama pokazuje odsutnost dugoročnog i razvojnog

razmišljanja, ponovni nedostatak političke spremnosti da se pokuša dati šansa profesionalizaciji upravljanja državnim trgovačkim društvima, nespremnost na odgovornost i komunikaciju s aktualnim predstavnicima upravljačkih struktura trgovačkih društava u vlasništvu Republike Hrvatske i predstavnicima ostalih zainteresiranih strana, a još manje sagledavanje mogućih oportunitetnih troškova takve odluke. Uz to, određivanje okvirne svote koja se može dobiti za privatizirana društva bez prethodne dinamičke financijske i ekonomske, kao i pravne i tehničke procjene vrijednosti društava u portfelju Republike Hrvatske nije dobar znak za određivanje cijene državnih udjela zainteresiranim stranama.

Politika aktivnog vlasništva u Hrvatskoj trebala bi se napokon početi voditi, jer nema dokaza da je privatno ili državno vlasništvo učinkovitije u upravljanju trgovačkim društvima. Postoje ne uvijek samo vlasnički razlozi zašto neka društva posluju dobro, a neka loše. Trebaju li društva ostati u portfelju države ili ne, sigurno nije odluka koja se može donijeti brzom analizom. Ona treba biti utemeljena na objektivnoj analizi dugoročnih učinaka takve odluke i smjernicama dobre međunarodne prakse o tome koju imovinu i kada prodati, a koju i kada ostaviti u državnom vlasništvu.

Ponovni je dojam javnosti da se namjera provedbe daljnje privatizacije provodi pod krinkom kratkoročnog smanjenja deficita Državnog proračuna. To se u Nacionalnom planu reformi za 2016. godinu i priznaje jer je cilj smanjiti fiskalne rizike za državni proračun i smanjiti javni dug kroz aktivaciju državne imovine. Ovdje međutim nedostaje procjena ročnosti takvog učinka. Pozitivan učinak isključivo prodaje državne imovine na državni proračun je kratkoročan jer se svodi na jednokratni veći priljev sredstava u državnu blagajnu, dok prodano trgovačko društvo ne dobiva priljev sredstava koji bi mu omogućio daljnji razvoj. To osobito problematično može biti ukoliko društvo ima razvojnu perspektivu, a nije prethodno restrukturirano. Kakva će biti daljnja sudbina tog društva ovisi isključivo o odluci njegovog novog vlasnika. Među ključnim reformskim mjerama poboljšanja raspolaganja i upravljanja državnom imovinom samo je definiranje politike vlasništva u strateškim trgovačkim društvima u vlasništvu države te restrukturiranje strateških trgovačkih društava. Zašto se sva nestrateška društva od posebnog interesa nakon restrukturiranja moraju prodati?! Prethodno konačnoj odluci o tome što prodati, a što ostaviti u portfelju države trebalo bi ispoštovati i vidjeti rezultate primjene prve preporuke Europske komisije o „povećanju transparentnosti i odgovornosti u sektoru (ne samo strateških već svih) javnih poduzeća, osobito u pogledu imenovanja na upravne funkcije i s tim povezanih stručnih zahtjeva“. Već samo pretpostavljanje pojma raspolaganja državnom imovinom, koje u suštini predstavlja prodaju, upravljanju državnom imovinom (koje bi trebalo podrazumijevati i raspolaganje imovinom) pokazuje da se Republika Hrvatska nema snage sama provoditi odgovornu vlasničku politiku prema trgovačkim društvima i općenito imovini u svom portfelju. Prodati nešto može se relativno brzo uz mjerljiv

Stvaranje stabilnog okruženja za investicije nije razlog za izuzimanje trgovačkih društava sa liste društava od strateškog i posebnog interesa, jer se bez stvaranja čvrstog zakonskog okvira kojim se štite vjerovnička prava i na duži rok nepromjenjivog zakonskog okvira, na što stručna javnost upozorava već godinama, ne može očekivati veći interes investitora za ulaganja u Hrvatskoj.

15

.....

